

РАДЧЕНКО Ксенія,
аспірант кафедри української літератури
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ПЛІДНІСТЬ МЕТАФОРИ «МІСТО ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ ТЕКСТ»

У наш час місто зазвичай витісняє природу в суспільній свідомості людства та стає одним з героїв літератури. Проблема топосу міста є актуальною в проекті філософській антропології як метаантропології [14] та соціальної метаантропології [8], зокрема, в концепції «метаантропологія мегаполісу» (М.Препотенська), сучасній філософії культури та літературознавстві.

Як відомо, місто в літературі сьогодні потрактоване не лише як тема, мотив чи образ, а також як символ або міф. Саме тому, осмислення імагологічної категорії міста як тексту в літературознавчому, а також історичному, культурологічному, філософському контекстах набуває особливої актуальності. Розуміння фундаментального поняття й метафори «міський текст» базується на вивченні конкретних локальних текстів. Зокрема, на сучасному етапі узагальнено характеристики локальних міських текстів: «київського» (О.Філатова), «львівського» (С. Андрусів, Т. Возняк), «чернівецького» (О.Харлан) тощо.

Німецький соціолог М. Вебер виокремлює характерні ознаки міста: величину, різноманітність занять мешканців, наявність регулярного товарообміну (ринку), відсутність специфічного знайомства між сусідами. Проте, на думку соціолога, жодна з цих ознак не може бути вирішальною дефініцією у визначенні міста, оскільки, означуване поняття утворюється на основі кількох взаємопов'язаних факторів водночас. Зазначимо, що також соціальні аспекти міського життя у різних проявах вивчав Г. Зіммель, приділяючи значну увагу основним формам соціальної взаємодії: соціальному розшаруванню, конкуренції, функціональності міських контактів, соціальній диференціації тощо.

Так, місто у літературному творі може стати своєрідною антитезою до держави, країни. Концентричне розташування міста в семіотичному просторі зазвичай пов'язане з образом міста на горі (або на горах). Таке місто постає як посередник між землею і небом, довкола нього концентруються міфи генетичного плану (в заснуванні беруть участь боги), воно має початок, але не має кінця – це «вічне місто». Місто, протилежне концентричному, розташоване на краю культурного простору, створене всупереч природі, перебуває з нею в боротьбі, породжуючи подвійну інтерпретацію: як перемоги розуму над стихіями і як спотворення природного порядку. Довкола назви такого міста, на думку Ю. Лотмана, будуть зосереджені есхатологічні міфи, ідея приреченості і перемоги природи буде невіддільною від цього циклу міської міфології.

Розробляючи концептуальні засади міста як соціокультурного феномену, В. Топоров 1973 року ввів поняття «міський текст». Під цією літературознавчою категорією автор розуміє специфічне явище, цілісну систему знаків і образів, що відображає вигляд міста. Дослідник слушно зазначає, що означений феномен говорить сам за себе тому, що і люди, і місто вважають природнім через слово висловлювати свої почуття, думки, бажання, пам'ять, оцінки. Та не завжди це відображення є ідентичним. Розглядаючи генезу і структуру тексту, літературознавець доводить, що «місто говорить своїми вулицями, площами, садами, будівлями, вулицями, пам'ятниками, людьми, історією, ідеями і це може розумітися як гетерогенний текст, якому приписується загальний зміст і на основі якого може бути реконструйована певна система знаків, що реалізується в тексті» [12, с. 276].

Місто є проекцією свідомості на зовнішній простір, адже, в давнину місто називали «градом», що походило від «городити», тобто, організовувати, створювати світ навколо себе загалом, і себе в ньому, зокрема. У місті відбувається своєрідна концентрація часу, простору, енергії, людей. Знайомлячись з містом, людина сприймає певний текст (сукупність усього читаного про це місто в газетах, книжках і навіть почутого), ця інформація додається до побаченого, і набуває своєрідного або додаткового відтінку. Місто

в літературі є відображенням, що ґрунтується на синтезі реалій міського буття, його історії, маючи індивідуальні особливості та «власну долю».

В. Топоров стверджує, що міські тексти є самодостатніми, але термін життя цих текстів короткий. Твори про місто, з одного боку, відображають хаос абсурдного світу, а з іншого – це крок до його усвідомлення, спроба досягнути абсурдне теперішнє буття через минуле. У праці «Простір і текст» В. Топоров вказує «два логічних полюси цього співвідношення: текст просторовий (має ознаки просторовості, існує в реальному просторі, що характерно для більшості повідомлень), простір є текст (простір розуміється як повідомлення)» [12, с. 248].

За В. Топоровим, змістова структура тексту (автор розглядає означене питання на прикладі «петербурзького тексту») складається з природної (дощ, сніг, вітер, спека, однотипність місцевості тощо), матеріально-культурної (вулиці, будівлі, цвинтарі) та духовно-культурної (міфи, легенди, пророцтва, літературні твори, пам'ятки мистецтва, філософські, релігійні ідеї) сфер. Саме наявність цих структурних елементів складає «міський текст» і формує атмосферу, яка і є поштовхом до усвідомлення найглибших структур і рівнів міста.

Оскільки, поняття міський текст виникає на межі двох концептів: тексту і простору, Ю. Лотман вивчає місто як семіотичну систему з різних позицій: місто як ім'я, місто як час, місто як простір, та наголошує, що жоден з цих аспектів не може функціонувати відокремлено, без взаємовпливу. Враховуючи останній чинник, дослідник визначає два типи міста – концентричний та ексцентричний. Концентричне місто має ознаки замкнутості, його прототипом є образ своєрідного «небесного града», такий варіант міста є посередником між небом і землею, воно не має ні початку, ні кінця. Ексцентричне місто характеризується відкритістю, культурними контактами, постійним протиріччям природи та діями людей, культурної сфери і стихії. У процесі вивчення семіотичного простору міста, береться до уваги не лише архітектурний ансамбль, а й інші фактори, які складають семіотичний фон означуваного простору (мова, одяг, інтер'єр, предмети побуту, назви вулиць

тощо) та доводиться, що семіотизація поведінки базується на системі поглядів, які воєдино зв'язують всі ці параметри. Нове семіотично насичене середовище людського буття утворюється за допомогою особливих якостей, характерних структур міста, внаслідок чого окреслене явище стає культурною семіосферою, не лише зосередженням культури і цивілізації, а й топосом із комплексом символіко-міфологічних уявлень. Авторитетний семіотик доводить, що «реалізуючи зіткнення різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, місто здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади. Щоб «читати» місто як текст, на думку Ю. Лотмана, «необхідно відчувати семіотичну фактуру культури, вловити знакові системи, які виникають та денотати, які є за ними. Денотат є обов'язковим для існування знака, бо він його детермінує і полегшує» [9, с. 33].

Репрезентовані дослідження є важливими складовими сучасного літературознавчого дискурсу, що виявляють важливі аспекти світобуття людини, самоусвідомлення особою себе як частини загального простору міста. Варто зауважити в означеному контексті, що звернення до проблематики міста продиктоване прагненням осмислити місто не лише як функціональне утворення, а як цілісний, символічний комплекс.

Образ міста в літературі розкривається у творах багатьох українських письменників, починаючи з давньої літератури й закінчуючи сучасною, новітньою. Місто є ядром, органічною суттю, еством сучасної цивілізації, її духовної, матеріальної культури. Історія міста випереджає у часі появу урбаністичної прози, яка стає відгуком на аспекти людського життя.

У художній літературі питання топосу міста письменники торкаються ще за часів античності, що ставало усвідомленням своєї культури та ментальності. Як відзначає Л. Стародубцева, місто стає «першоосновою образного мислення, воно постулює ситуацію, за якою формується образно чуттєве, інтелектуальне його сприйняття, коли “урбанізується” не лише ландшафт землі, не лише спосіб життя людства, а й думка людини: місто стає фундаментальним елементом мови образного мислення і метафорою свідомості... Місто й свідомість стають структурно, поняттєво, образно подібні» [11, с. 87].

В українській літературі місто Київ вперше згадується і потужно звучить у «Повісті врем'яних літ» літописця Нестора, де постає перед читачем як місце проживання славного народу – полян, наших пращурів, які й будують його. Від легендарних князів Кия, Щека, Хорива, княгині Либеді, від перевізника через Дніпро, від апостола Андрія Первозванного, який благословляє гори на березі Дніпра й пророкує їм майбутню велич і славу, починає Київ свою історію, сторінки якої художньо відтворені митцями літератури.

Так, місто є своєрідним соціокультурним середовищем, що охоплює соціальний світ, матеріальні, духовні умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей. Іншими словами, міське середовище – це і ландшафт, і люди, і способи їх взаємодії, і виробничі процеси, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура тощо.

Отже, міський текст – це особливий текст зі своєрідною внутрішньою структурою, зв'язки між елементами якого закодовані за допомогою набору символів, що розкривають його семантику.

Таким чином, розглядаючи місто з соціологічного, культурологічного, літературознавчого ракурсів, можемо констатувати: воно є комплексом явищ, конкретним історичним утворенням зі складною соціальною структурою, своєрідним топосом, що характеризується комплексом символів та міфологічних уявлень. Концепти міста формують його як принципово нове, семіотично насичене середовище людського буття. Взаємовплив та взаємодія міста з людиною – ці проблеми нині активно продукуються і в українському літературознавстві, адже, в таких проявах людина відкриває і своє особисте минуле та прогнозує і створює майбутнє. Міф міста – це єдність найменування і простору міста. Міф міської культури володіє часовою циклічністю і, водночас ототожнюється з чимось незмінним, вічним, що виявляється в кожному тексті про місто. Міфотворчими елементами міської культури є «ім'я», відношення «центр-периферія», «шлях міста» тощо. Будь-яке місце постійно переосмислюють заново, інтерпретують, наділяють новими значеннями, що виростають із елементів старого міфу, сама структура якого безкінечно «перевтілюється».

У характеристиці будь-якого місця основним є відбір інформації з метою опису за певними домінантами. Цей відбір кожен дослідник робить доволі суб'єктивно та індивідуально для кожного місця. Інтерпретація простору – це творення просторових міфів, оскільки існує дуже багато контекстів, як і багато авторів, то і просторових міфів може також бути безліч. Кожен елемент характеристики, який обирає дослідник актуальний лише в контексті своєї домінанти. Так утворюється складна структура, де одні міфи накладаються на інші, формуючи палімпсест. Системи знаків та слідів творять текст міста. Це весь візуальний і культурний контекст. Архітектура міста, його стильовість, матеріальна культура, меморіальна означеність, система конотацій, асоціацій, соціальних типів, культурних і матеріальних знаків та слідів – усе це, та багато що інше – це текст міста, звернений до нас. Це текст міста, яке говорить. Але є ще й текст, чи тексти про місто, вторинні щодо тексту самого міста. Хоча і текст міста своєю чергою вторинний, і в чомусь, напевно, ілюзорний щодо самого реального міста.

Список використаних джерел:

1. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Вебер М. Город // В кн.: Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
3. Возняк Т. Семантичні простори міста [Електронний ресурс] / Тарас Возняк. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.html>.
4. Возняк Т. Феномен міста / Т. Возняк. – Ї. – 2005. – № 36. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n36texts/voznjak.htm>
5. Доній В. С. «Місто як текст»: соціокультурний та літературознавчий аспекти аналізу. – Режим доступу: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/10/2.4.6.pdf>.
6. Зіммель Г. Великі міста і духовне життя / Георг Зіммель // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 29. – С. 315–325.
7. Коркішко В. О. Часопростір як формотворча категорія художнього тексту. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=24913>
8. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) / Крилова С. – Ніжин, 2011 – 339 с.
9. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Об искусстве. – СПб. : «Искусство – СПб», 1998. – С. 14–285.
10. Патрон І. Міф міста: теоретичний аспект / Вісник Львівського університету. Серія мист-во. 2013. Вип. 12. – Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/artstudies/article/viewFile/3057/3120>
11. Стародубцева Л. В. Город как метафора урбанизируемого сознания // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1999. – 285 с. – С. 70–93.
12. Топоров В. Н. Пространство и текст / В. Н. Топоров. // Текст : семантика и структура. – М. : Худож. лит., 1983. – С. 227–284.

13. Фоменко В. Г. Місто і література : українська візія / Віра Григорівна Фоменко. – Луганськ : Знання, 2007. – 312 с.
14. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. – К.: КНТ, 2017. – 4 издание, дополненное и переработанное. – 268 с.
15. Харлан О. Чернівецький текст у циклі повістей Ірини Вільде «Метелики на шпильках» / Ольга Харлан. // Слово і час. – 2008. – № 2. – С. 27–32.